

NİZAMİ GƏNCƏLİ* - "LEYLİ VƏ MƏCNUN"

Maqali Todua

Professor, şərqşunas
(1927 - 2016)

Azərbaycan xalqının doğma övladı Nizami Gəncəlinin kimliyi ilə bağlı elmdə çox mübahisə var: o kim idi, türk, yoxsa fars şairi? Məsələni qəlizləşdirən budur ki, Nizami şeirlərində bəzən işarələrlə, bəzən də açıq-aşkar əslən Qumdan (Qum İrandadır) olduğunu deyir. Sanki şair yaşadığı və vəfat etdiyi, beş şedevrini yaratdığı və məzarının bu günə qədər qorunub saxlandığı Gəncə şəhərini unudur. Fəqət Nizaminin fars olduğunu düşünənlər (onun Qumdan olduğunu əsas götürərək), zənnimizcə, bir şeyi unudurlar: şair əslən Qumdan ola bilərdi, ancaq milliyyətçə fars deyil, azərbaycanlıdır. Alimlərin mübahisəsini dahi şairin "Leyli və Məcnun" poemasının girişində verdiyi ikibaşlı bir məlumat da qızıdır, - Nizami və onun müasiri Xaqani Şirvani (vəfatı.1199) sətiraltı mənalar verən deyimlərə çox meyilli idilər, - həmin müqəddimədə şair deyir: Şirvanşah bu poemanı sifariş verəndə mənə yazdı: "Biz türk deyilik..." Bəziləri düşünür ki, Şirvanşah I Axsitan (1160-1198) - bu poemanı türkçə yazma!- deyər, şairə xəbərdarlıq edib. Ancaq Nizami buna qədər artıq iki poema yazmışdı və bu poemaların hər ikisi fars dilində idi, türkçə heç nə yaratmamışdısa, I Axsitan nəyə əsaslanıb güman etməli idi ki, Nizami məhz bu poemasını türkçə yazsa bilər?! Bu məntiqə əsaslanıb fikrimizi davam etsək belə çıxır ki, dahi şairin bizə qəlib çatmayan türk dilində yazdığı şeirləri də olub. Alimlərin ikinci qisminin fikrinə, I Axsitan bunu deyərək şərqdə dillər əzbəri olan bir rəfayəti nəzərdə tutur. Həmin rəvayətə görə, türk sultan Mahmud (999-1030) öz müasiri olan dahi Firdovsiyə "Şahnamə" əsərinə görə böyük bir mükafat vəd edib, ancaq əsər başa çatanda, verdiyi sözə əməl etməyib, (bunun səbəbi ya xəsislik olub, ya da, güman ki, poemanın ideyası sultanı qane etməyib).

Hər necə olursa olsun, Nizaminin yaradıcılığı həm də fars ədəbiyyatının üzvi bir hissəsidir, çünki qəbul olunmuş ümumi bir qaydaya görə yazıçı bədii əsərlərini dilində yazdığı millətin ədəbiyyatına da məxsusdur. Nizami o dövrdə Yaxın Şərq ədəbiyyatında hakim dil olan fars dilində yazırdı. "Məxsusdur" sözü, əslində, burada heç bir mənə kəsb etmir, çünki məxsusiyyətə gəldikdə, qeyd etməliyik ki, heç kim dünya ədəbiyyatının bu dahi təmsilçisinin öncə Azərbaycan xalqına, sonra isə bütün bəşəriyyətə məxsus olduğuna şübhə etməməlidir. Təbii ki, Gəncə əsilli Nizami bu millətin və onun mədəniyyətinin qürur mənbəyidir, bu xalq isə - Nizami yaradıcılığının hamisi, dəyərləndiricisi və sahibidir. Nizami Azərbaycan xalqının nə ögey övladı, nə də ki oğulluğudur.

Nizamini Azərbaycansız və yaxud Azərbaycanı Nizamisiz təsəvvür etmək haqsızlıq olardı. Unutmamalıyıq ki, Nizami Azərbaycanın ədəbi rəmzidir. Azərbaycanlılar onun şah əsərlərini orijinalda deyil, tərcümədə oxumalarına və sevmələrinə rəğmən, Nizami Azərbaycan xalqının

* "Gəncəli" sözünü müəllif yazdığı kimi saxlamışıq - tərcüməçi

mənəvi atası, onun yaradıcılığı isə bu millətin ideyalarının oriyentiridir.

Bizim əcdadlarımız orta əsrlərdə fars poeziyasının şedevrlərini intensiv sürətdə tərcümə edirdilər, lakin iş elə gətirib ki, Nizaminin poemalarını tərcümə etməyiblər (bunun öz səbəbləri var və bu ayrı bir söhbətin mövzusu). Gürcü dilində olan "Leyli-Məcnun" "Xosrov-Şirin" və ya "Yeddi gözəl" Nizaminin poemalarının tərcüməsi deyil, əslində onlara yazılan nəzirələrdir (onun əsərlərinə həm fars, həm də türk ədəbiyyatında çoxlu nəzirələr yazıldı), belə ki, gürcü dilində mövcud olan həmin mətnlər bu ölməz əsərləri gürcüləşdirmək cəhdindən başqa bir şey deyil.

Bu dahi şairin buradaca, necə deyirlər, qulağımızın dibində, Gəncədə yaşamasına, "Xosrov və Şirin" poemasında dediyinə görə özəl mülkünün Gürcüstanın yaxınlığında yerləşməsinə rəğmən, Nizaminin külliyyatını gürcü dilinə çevirməyə son zamanlar başlamışıq. Nizami Gəncəli lirik şeirlərindən əlavə (qəzəllər), dünya ədəbiyyatına beş şah əsər bəxş etdi: "Sirlər xəzinəsi" (1179-cu il), "Xosrov və Şirin" (1181-ci il), "Leyli və Məcnun" (1188-ci il), "Yeddi gözəl" (1197-ci il) və "İsgəndərnamə" (1200-cü il).

"Leyli və Məcnun"-u da digər poemaları kimi Nizami sifarişlə yazıb. Bu işə, əsərin girişində də deyildiyi kimi, həvəssiz başlayıb - qələmə alacağı rəvayət onu valeh etmədi. O özü bu barədə belə yazır: Leyli və Məcnun əhvalatı yaxşı bəllidir, amma neynəyəsən ki, cazibəsi yoxdur. Şeirin dadı onun cəlbediciliyindədir... Bu hekayətdə çəmənlər duyulmur, sanki oradakı mənərə canlı deyil, şahlar ziyafət məclisləri qurmur, musiqi səsləndirib şərab içmirlər. Susuz səhraları və sıldırım qayaları nə qədər nəzmə çəkmək olar?!" Buna baxmayaraq, Nizami yenə də yazmağa başlayır və onu birnəfəsə bitirir - dünya poeziyasının şah əsəri və müəllifinin şöhrət tacı olan "Leyli və Məcnun" poemasını dörd aya yaradır. 1188-ci il, yəni həmin əsərin başa çatdığı il, dünya ədəbiyyatının ələmətdar tarixlərindəndir. Və bu poema Şirvanşahın istəyi ilə yazılsa da, ona bu təşəbbüsün doğru zamanda verildiyini düşünməli və ilham pərisi ilə yanaşı taleyin ona bəxş etdiyinə də inanmalıyıq.

I Axsitanın istəyində qeyri-adi bir şey yoxdur. Leyli və Məcnunun məhəbbət rəvayətləri o dövrdə İslam dünyasında geniş yayılmışdı. Onların nakam sevgilərinin hekayətləri və adlarına yazılan, yaxud həqiqətən sevgililərin özləri tərəfindən yaradılan şeirlər həm bədəvi şifahi ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda çoxdan öz əksini tapmışdır. İbn Quteybə (9-cu əsr), Əbu əl-Fərac (10-cu əsr) və Əbu Bəkr əl-Vəlid (11-ci əsr) həmin şeirləri öz kitablarına daxil etmişdilər, lakin Nizaminin biza bildirdiyi kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəbdən bu hekayəti əvvəllər heç kim nəzmə çəkməmişdi. (Hər halda, bu qəmli əhvalata heç kəsin meyil göstərmədiyini, heç kimin qol qoymadığını Nizami bununla izah edir).

Leyli və Məcnuna aid edilən çoxsaylı rəvayətlərə və sevənlərin özlərinin yazdığı iddia edilən, bu günə qədər qorunan şeirlərə görə, hekayətin aşağıdakı sxemi qurula bilər: Leyli və Məcnun gənc yaşlarından bir-birlərinə aşıq olurlar, ancaq onların saf məhəbbəti müqavimətlə qarşılaşır. Bəxti gətirməyən sevgililər bir-birinə seir ithaf etməkdə təsəlli tapırlar. Sanki, bir ara onlara dəstək verən adam da tapılır, lakin onların sevgisi nakamdır, sevənlər murada çata bilmir, qovuşmaq cəhdləri boşa çıxır. Eşq əlindən dəli-divanə olan Məcnun baş götürüb səhraya qaçır, Leylini isə başqa bir kişiyyə ərə verirlər. Leyli bu dərddə tab gətirə bilmir, ölür. Acı hadisənin şahidi olan Məcnun da həlak olur.

Bu fabulada cismani sevgiyə yad bir şey yoxdur, amma buna rəğmən, erkən rəvayətlərin böyük qismi və Nizaminin bunlara əsaslanan poeması, qeyri-cismani, platonik sevginin apologiyasıdır, elə bir məhəbbətin himnidir ki, o məhəbbət fəni dünyada bərqərar ola bilməz. Belə məhəbbətin təntənəsi üçün aşıq öz carından keçməlidir. Bu cür məhəbbətə düşər olanlar üçün bu sonluq qaçılmazdır.

Təsəvvüf dünyagörüşü və Şərq neoplatonizmi Nizami dövrünə qədər İslam şeirində çoxdan kök salmışdı. Bu cür sevgi konsepsiyası XI əsrdən XX əsrə qədər demək olar ki, sevgi mövzusunda yazılan bütün nəzm əsərlərində və lirik şeirlərində qırmızı xətt kimi keçir. Bu poemaların qəhrəmanları ondan zərər qoparılan, əlləri uzalı qalan sevdini axtarmaq əvəzinə səhraya çəkilib, orada ahu-zar edərək, sanki, bu sevgiyə yas tuturlar. Bir-birindən ayrılan Leyliyə Məcnuna bir dəfə, cəmi birçə dəfə fürsət verilir ki, xəlvət bir yerdə görüşsünlər, lakin onlar bu vüsaldan faydalanmırlar, əksinə, Leyli neçə zamandır həsrətini çəkdiyi Məcnunu görəndə, ehtirasını cilovlayaraq həmin görüşü təşkil edən adama deyir: "Mən Məcnuna bundan artıq yaxınlaşa bilmərəm, "sevənlərin arasında sədd var, o sədd qorunmalıdır".

Nizaminin təşbeh və metaforalarla zəngin poemalarını anlamaq əksər hallarda çox çətindir. "Leyli

və Məcnun" əlbəttə ki, istisna deyil. Əksinə, həmin əsərin bəzi hissələri hətta mütəxəssislərə belə tam aydın deyil, ya da anlayışları mübahisəlidir. Nizaminin əsərləri elit fars şeirini, tarixini, varlığını məcazi mənalara anlaya biləcək, bəzən müxtəlif elm sahələrinə bələd olan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, Şərqdə sıradan oxucular bu poemaların özlərindən daha çox onları təqlid edənləri oxumağa daha meyillidirlər.

Mənim bu sözlərim - Nizaminin poemalarının oxucusu az olub və ya hazırda azdır - kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, Azərbaycanın və İrərun geniş intellektual dünyasının olmasına o da dəlalət edir ki, məşhur İran filoloqu Əhməd Monzainin yeddi cildlik əsərində ("Fars əlyazmalarının kataloqu") müxtəlif muzeylərdə, əlyazma fondlarında və şəxsi kolleksiyalarda bu dahi şairin ölməz əsərlərinin 113 çeşidli əlyazmasının qorunub saxlanması göstərilir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu rəqəm də tam reallığı əks etdirmir, çünki Əhməd Monzainin siyahısı heç də bütün fondları və şəxsi kolleksiyaları əhatə etmir.

Nizaminin poemaları öz dövründə qeyri-adi şöhrət qazandı. Fars və türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında onlara nəzirə yazan çoxlu təqlidçilər meydana çıxdı. Mütəxəssislər bu cür məlumatlara öyrəşiblər: fars dilində "Leyli və Məcnun"a yazılmış əllidən çox nəzirəmiz var. Bu rəqəm əsl reallığı əks etdirmir. Belə bir istinad bizə vaxtilə tez-tez yazılan bir məlumatı xatırladır: Finlandiyada min göl var və ona bu səbəbdən min göl ölkəsi deyilirdi (bir ölkədə bu qədər gölün olması qeyri-adi və təsiredici bir hadisə kimi qəbul edilirdi). Ancaq saydıqda bu ölkədə altmış mindən çox göl olduğu aşkar edildi. Şübhə etmirik ki, "Leyli və Məcnun"a yazılan nəzirələrin sayı, diqqətlə araşdırılsa, göstəriləndən, ən azı, beş dəfə çox olacaq.

Biz isə əvvəlki fikrimizə qayıdaq:

Nizamini anlamaq, təbii ki, onun əsərlərinin tərcüməçiləri üçün də çətinidir. Onların qarşısına çıxan əsas əngəl Nizaminin olduqca mürəkkəb metaforalarını olduğu kimi çatdırmaqdır. Bu metaforalar açılmasa, xarici oxucu onları çətin başa düşər, açılarda isə Nizaminin şeiri solur. Biz Öz tərcüməmizdə (*Maqali Toduanın gürcü dilinə orijinaldan çevirdiyi Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması nəzərdə tutulur-İ.M.*) orta yolu seçmişik, bəzən bu metaforaları açıq, bəzən - yox. Bəzən metafora ilə birlikdə şeirdə onun izahını da veririk. Bu metodu Nizaminin özündən öyrənmişik. Yəqin ki, oxucunun başa düşə bilməyəcəyini nəzərə alıb, ara-sıra mürəkkəb metaforaların izahını özü verir.

Tərcüməçiləri Nizami beytinin daha iki xüsusiyyəti çətin əngələ salır: bir sözü müxtəlif kontekstlərdə təkrarlama meylə və omonimlərin çoxluğu. Nizami, klassik dövrün bütün Şərq şairləri kimi, poetik boyalardan istifadə edərkən çox səxavətlidir. Bugünün baxış bucağından yanaşsaq, onun hiperbolları ifrat dərəcəsində, personajlarının duyğu və emosiyaları isə çox atəşli görünə bilər. Poetik qaydaların inkişafının öz qanunauyğunluğu var və burada hər hansı yenilənmə prosesi müəyyən səbəblərə əsaslanır. Biz şərqşünaslar isə praqmatistlərin ünvanına deyirik: bugünkü naturalist "gerçəkliyə" alışan yoldaşlar, deyəsən, özlərini həddindən artıq "ağıllı" bilirlər. bəlkə belələri düşünürlər ki, Rustaveli və onun dövrünün oxucuları o dərəcədə sadələhv idilər ki, Nestan Darcanın axıdığı gözyaşları ilə, doğrudan da, göl yarada biləcəyinə inanurdılar. Bilməliyik ki, hiperbolların bolluğu, duyğu və emosiyaların son dərəcə coşğun və atəşli olması dövrün poetik tələblərindən irəli gəlirdi.

Gürcü dilindən tərcümə edən
İmir Məmmədli

